

Сергієнко Є.В.,

аспірант кафедри регіонального управління,
місцевого самоврядування
та управління містом Національної академії
державного управління при Президенті України,
магістр державного управління

ВЗАЄМОДІЯ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД В УКРАЇНІ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті проаналізовано теоретичні, організаційні та правові засади взаємодії територіальних громад в Україні. Розглянуто механізми забезпечення міжмуніципальної співпраці.

В статье анализируются теоретические, организационные и правовые аспекты взаимодействия территориальных сообществ в Украине. Рассмотрены механизмы обеспечения межмуниципального сотрудничества.

This article analyzes theoretical, organizational and legal aspects of interaction of territorial communities in Ukraine. Mechanisms to provide the intermunicipal cooperation are examined.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями. Процеси суспільної трансформації, що відбуваються в Україні та інших країнах Східної Європи, призвели до зміни парадигми державного регулювання. Централізоване управління локальними економічними ресурсами виявляється недоцільним і неієднотним, проте суто ринкове регулювання є також неприйнятним через неспроможність ринку забезпечити справедливий розподіл і надання суспільних благ.

Отже, загальною тенденцією в управлінні суспільним розвитком є децентралізація влади та реформування системи надання публічних послуг за принципом субсидіарності. Зазначені перетворення спрямовані на підвищення якості публічних послуг і досягнення оптимального співвідношення державних, місцевих і приватних інтересів при забезпеченні сталого розвитку територій. Реформування здійснюється на засадах розмежування та перерозподілу повноважень органів державної влади на користь місцевого самоврядування. Водночас, процес децентралізації влади та делегування суттєвої частки повноважень органам місцевого самоврядування значно ускладнюється за умов обмеженості ресурсів територіальних громад, оскільки більша частина коштів місцевих бюджетів спрямовується, насамперед, на фінансування мінімальних соціальних потреб.

Розв'язання окресленої дилеми вбачаємо у конструктивній взаємодії суб'єктів місцевого самоврядування, зокрема, міжмуніципальній співпраці на засадах об'єднання локальних ресурсів і спрямування спільних зусиль на вирішення місцевих проблем в контексті забезпечення сталого розвитку територій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання партнерства громад і співпраці органів місцевого самоврядування знайшли відображення в багатьох дослідженнях вітчизняних науковців. Зокрема, до цієї проблематики в контексті сталого розвитку територій звертались Р.Л.Брусак, І.Р.Залуцький, Л.Ц.Масловська, А.П.Садовенко, А.Й.Серант, В.І.Середа, Б.М.Шевчук, П.І.Шевчук та інші. Теоретичні аспекти здійснення місцевого самоврядування на регіональному рівні розглянуто в працях В.М.Вакуленка, В.С.Журавського, Ю.О.Куца, В.Ф.Погорілка, С.Г.Серьогіної, Ю.М.Тодики, О.Ф.Фрицького, інших.

При цьому, якщо питання представництва спільних інтересів громад первинного рівня районними і обласними радами ґрунтовно висвітлені в науковій літературі, то механізми безпосередньої взаємодії територіальних громад, тобто міжмуніципального співробітництва (партнерства громад) розглянуті недостатньо.

Мета дослідження полягає у визначенні форм, механізмів і напрямів взаємодії територіальних громад в Україні. Зазначена мета зумовила формулювання таких завдань: 1) визначити передумови партнерства громад в контексті сталого розвитку; 2) розглянути правові і організаційні засади представлення інтересів територіальних громад на регіональному рівні; 3) сформулювати можливі напрями та механізми співпраці територіальних громад в Україні.

Виклад основного матеріалу. Впродовж останніх років розвитку вітчизняного інституту місцевого самоврядування зберігалась негативна тенденція щодо збільшення кількості дотаційних місцевих бюджетів, зростання питомої ваги дотацій і субвенцій у сукупних доходах бюджетів територіальних громад і особливо сільських, селищних і районних бюджетів [1, с. 3-4]. За таких умов, більшість територіальних громад не здатні самостійно розв'язати місцеві проблеми та забезпечити сталий розвиток територій. Філософія сталого розвитку («sustainable development» - англ.) виникла у відповідь на глобальну загрозу для навколишнього середовища і формує сучасне розуміння засад розвитку суспільства загалом, яке піклується про збереження місцевих ресурсів зокрема [2, с.3]. Отже, сталий розвиток передбачає прийняття солідарної відповідальності за майбутнє, а також пріоритет екологічної складової при плануванні життєдіяльності.

За результатами огляду літературних джерел з питань сталого розвитку, стисло зазначимо, що впровадження цієї концепції дозволяє: 1) певною мірою узгодити протиріччя, зумовлені необхідністю задоволення необмежених потреб людини і обмеженістю економічних ресурсів; 2) встановити баланс між задоволенням сучасних потреб і захистом інтересів майбутніх поколінь; 3) забезпечити потребу в безпечному і здоровому довкіллі. Водночас, досягти окреслених цілей і дотриматись балансу державних, місцевих і приватних інтересів при плануванні розвитку територій можливо лише завдяки спільним зусиллям органів державної влади, органів місцевого самоврядування всіх рівнів і громадськості.

Сільська, селищна, міська громада, згідно з останніми тенденціями науки державного будівництва є не лише об'єктом управління з точки зору її соціально-економічного розвитку, але й, насамперед, вважається «суб'єктом стратегічного управління в межах адміністративно-територіальної одиниці» [3, с. 10].

За чинним законодавством [4] територіальною громадою є жителі, об'єднані постійним проживанням у межах села, селища, міста (самостійних адміністративно-територіальних одиниць), або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр. С.Г.Серьогіна [5, с. 192-194] зазначає, що питання об'єднання з іншими територіальними громадами і вихід із таких об'єднань належить до виключної компетенції територіальної громади. Як специфічний територіальний колектив, громада є також активним суб'єктом взаємодії на всіх рівнях системи місцевого самоврядування - первинному (населених пунктів), районному, обласному.

Територіальна громада, як елемент і первинний суб'єкт місцевого самоврядування взаємодіє з іншими елементами (суб'єктами) цієї системи: сільськими, селищними, міськими і районними в місті радами (у випадку створення); посадовими особами місцевого самоврядування - сільськими, селищними, міськими головами; органами самоорганізації населення; іншими територіальними громадами.

Відповідно до статті 142 Розділу XI Конституції України [6], територіальні громади сіл, селищ і міст можуть об'єднувати на договірних засадах як об'єкти комунальної власності, так і кошти місцевих бюджетів для виконання спільних проектів або для спільного фінансування (утримання) комунальних підприємств, організацій і установ, створювати для цього відповідні органи й служби. Крім того, певне *фінансове забезпечення* взаємодії територіальних громад передбачене деякими положеннями Бюджетного кодексу України. Відповідно до статті пункту 2 статті 66 цього Кодексу [7], для забезпечення реалізації спільних соціально-економічних і культурних програм територіальних громад до доходів районних бюджетів, що враховуються при визначенні обсягу міжбюджетних трансфертів, належать: 1) 50 % податку на доходи фізичних осіб, що сплачується (перераховується) згідно з Податковим кодексом України території сіл, їх об'єднань, селищ, міст районного значення; 2) плата за ліцензії на певні види господарської діяльності та сертифікати, що видаються районними державними адміністраціями; 3) реєстраційний збір за проведення державної реєстрації юридичних осіб та фізичних осіб - підприємців, що справляється відповідними районними державними адміністраціями.

Спільні інтереси територіальних громад на регіональному рівні місцевого самоврядування, в тому числі, управління об'єктами спільної комунальної власності, представляють районні та обласні *ради* - представницькі, колегіальні, виборні, легітимні органи місцевого самоврядування загальної компетенції [8, с. 44]. Районні та обласні ради

не мають власних виконавчих органів, їх функції здійснюють місцеві державні адміністрації. В.Ф.Погорілко та О.Ф.Фрицький до представницьких органів місцевого самоврядування регіонального рівня відносять також Верховну Раду Автономної Республіки Крим - представницький орган автономії [9, с. 243 - 248].

Депутати місцевих рад всіх рівнів обираються членами територіальної громади, які мають право голосу, на основі загального, рівного, прямого виборчого права (частини 3-5, статті 140, частина 1 статті 141 Конституції України). Нещодавно вітчизняне виборче законодавство зазнало суттєвих змін, зокрема, в частині системи виборів депутатів до місцевих рад [10]: вибори до міських, районних і обласних рад відбулись не за пропорційною, а за змішаною, тобто мажоритарно-пропорційною системою. Половину від кількості депутатів (загального складу) відповідної ради обрано за виборчими списками кандидатів у депутати від місцевих організацій політичних партій у багатомандатному виборчому окрузі, межі якого збігаються з межами відповідно АР Крим, області, району, міста, району в місті; а половина – за мажоритарною системою відносної більшості в одномандатних виборчих округах (одномандатні мажоритарні виборчі округи), на які поділяється територія відповідно АР Крим, області, району, міста, району в місті.

Відповідно до ст. 43 Закону «Про місцеве самоврядування в Україні» виключно на пленарних засіданнях районних і обласних рад вирішуються такі основні питання *спільної життєдіяльності* територіальних громад: (1) вступ до асоціацій та інших форм добровільних об'єднань органів місцевого самоврядування, а також вихід із них; (2) затвердження програм соціально-економічного та культурного розвитку району (області), а також цільових програм, заслуховування звітів про їх виконання; (3) затвердження (районних) обласних бюджетів і звітів про їх виконання, внесення змін до цих бюджетів; (4) розподіл переданих з державного бюджету коштів у вигляді дотацій, субвенцій між районними бюджетами, місцевими бюджетами міст обласного значення, сіл, селищ, міст районного значення; (5) придбання, продаж, передача в оренду, концесію або під заставу спільних об'єктів комунальної власності; (6) управління об'єктами спільної власності територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах; (7) прийняття за пропозицією відповідних місцевих рад рішень, пов'язаних зі створенням спеціальних вільних та інших зон; (8) надання згоди на передачу об'єктів з державної власності у спільну власність територіальних громад сіл, селищ, міст та прийняття рішень про передачу об'єктів, що перебувають в управлінні районних (обласних) рад, у державну власність; встановлення тарифів на житлово-комунальні послуги, які надаються підприємствами, що перебувають у спільній власності територіальних громад; (9) затвердження правил благоустрою населених пунктів області; (10) боротьба зі стихійним лихом, епідеміями, епізоотіями та інші питання.

Ю.М.Тодика, В.С.Журавський [11] наголошують, що обласні та

районні ради мають іншу, ніж сільські, селищні, міські ради, природу, вони не виступають представницькими органами обласних та районних громад. Конституція України не визнає наявності таких громад і не розглядає населення області, району як суб'єкти місцевого самоврядування. Створювані ж на території районів і областей представницькі органи територіальних громад - ради, за визначенням науковців-правників [9, с.247, 253], є формою прояву та інтеграції волі й інтересів виборців, які мешкають на території рад місцевого (базового) рівня. Специфіка правового статусу районної (обласної) ради полягає в тому, що цей виборний орган формується за принципом партійного представництва, має власну визначену ним самим структуру і відносно самостійно здійснює надані йому законом повноваження. З огляду на викладене, вважаємо ці органи місцевого самоврядування опосередкованою інституціолізованою формою взаємодії територіальних громад.

Відповідно до статті 15 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» та Закону України «Про асоціації органів місцевого самоврядування» [12] на районному та обласному рівнях інтереси територіальних громад представляють форми добровільного об'єднання органів і посадових осіб місцевого самоврядування - асоціації, конгреси місцевих і регіональних рад, сільських, селищних, міських голів тощо. Асоціації органів місцевого самоврядування - це добровільні неприбуткові об'єднання, створені органами місцевого самоврядування з метою більш ефективного здійснення їх повноважень, узгодження дій щодо захисту прав та інтересів територіальних громад, сприяння місцевому та регіональному розвитку. Процес створення неурядових організацій місцевого самоврядування в Україні розпочався ще у 90-х роках ХХ ст., зокрема, Асоціацію міст України створено в 1992 році, відтоді Асоціація веде активну законопроектну діяльність.

І.І. Бодрова [13] вважає добровільні об'єднання органів місцевого самоврядування інституційним механізмом реалізації публічних інтересів територіальних громад щодо захисту конституційно гарантованого права на місцеве самоврядування. Автор виділяє такі види функцій (напрямів діяльності) цих об'єднань: об'єктні (соціальна, політична, економічна та ідеологічна функції) та інструментальні (представницька, участі в правотворчому процесі, міжнародного співробітництва, інформаційна, консультативно-експертна, кадрова). Отже, асоціації органів місцевого самоврядування також є інституціолізованою формою взаємодії громад.

Розглянемо питання *безпосереднього* партнерства громад первинного рівня. Налагодження горизонтальної взаємодії (співпраці, партнерства) між територіальними громадами в Україні глибоко дослідив Парасюк І.Л. [14]. Зокрема, автор розмежував наведені терміни та надав власне визначення поняття міжмуніципального партнерства. Однією з форм горизонтальної взаємодії органів місцевого самоврядування у світі є «Intermunicipal cooperation» (ІМС), що дослівно перекладено І.Л.Парасюком як «міжмуніципальне співробітництво». Пропонується відрізнити цей

термін від «Inter-Municipal Collaboration», що часто зустрічається у зарубіжній літературі та праві ЄС і скорочено також позначається «ІМС». Останній термін означає міжмуніципальну співпрацю міст різних країн, тобто є ширшим за змістовим наповненням і включає також міжнародний аспект, тобто транскордонну співпрацю. Термін «Intermunicipal consolidation» або «міжмуніципальна консолідація» полягає в об'єднанні адміністративних ресурсів різних суміжних громад з метою економії видатків, зокрема, створення єдиних виконавчих структур різних громад в процесі їх укрупнення. Для позначення особливої форми взаємодії сільських, селищних, міських громад (системи юридично закріплених взаємовигідних стосунків між двома і більше територіальними громадами, які межують між собою та реалізуються через відповідні органи місцевого самоврядування за участю органів місцевої виконавчої влади) автор пропонує вживати термін «міжмуніципальне партнерство».

Зауважимо, що в чинному законодавстві відсутні терміни «муніципалітет», «муніципальний» тощо. Тому, на наш погляд, для позначення взаємодії громад первинного рівня, які в англійській літературі тлумачаться як «local community», доцільно вживати поняття «партнерство громад» («local community cooperation» - LLC), водночас термін «міжмуніципальне співробітництво» (ММС) є традиційним і загальноживаним в англійських наукових виданнях у контексті взаємодії територіальних громад, в тому числі, транскордонної співпраці.

Л.О.Єльчева та І.М.Ібрагімова зазначають, що *як умова діяльності*, партнерство означає об'єднання зусиль заради спільно визначених цілей, тобто згоду на співпрацю; *як процес*, партнерство передбачає низку спільних дій, спільний пошук механізмів розв'язання наявних проблем чи нових можливостей та їх реалізацію [15, с.33-36]. При цьому, така взаємодія територіальних громад здійснюється на основі спільно вироблених принципів і правил, розподілу обов'язків і ресурсів, спільного ризику та очікування спільних успіхів і здобутків.

А.П. Садовенко, В.І.Середа, Л.Ц.Масловська визначили 5 основних форм співпраці муніципалітетів: 1) спільне надання послуг - угода про створення спільного органу та надання певного виду послуг (наприклад, водопостачальна компанія), 2) спільне фінансування інвестицій (зокрема, в рамках програми «шкільний автобус»), 3) обмін досвідом, наприклад, технічна та інформаційна підтримка за участю ПРООН в Україні, 4) створення нових рівнів влади, формування надмуніципальних органів і передання їм частини повноважень, 5) поєднання форм [16, с. 193].

В.В. Демчишен і В.В.Толкованов [17] виділяють такі позитивні результати міжмуніципального співробітництва: поширення успішного практичного досвіду інших учасників; сприяння розвитку нової політичної культури, заснованої на співробітництві в умовах багатопартійності; вироблення інструментів для партнерської співпраці ОМС з іншими державними, приватними та громадськими організаціями в процесі формування спільних заявок до організацій-донорів місцевого розвитку;

зниження рівня корупції в діяльності органів місцевого самоврядування; створення додаткових можливостей для участі громад у транскордонному співробітництві. Отже, партнерство територіальних громад (ММС) і співпраця органів місцевого самоврядування, що представляють інтереси цих громад, як форма взаємодії суб'єктів місцевого самоврядування, здійснюється через такі механізми:

1) *організаційно-інституційний* - створення регіональних і всеукраїнських асоціацій органів місцевого самоврядування, які представляють спільні інтереси територіальних громад первинного рівня (асоціації, конгреси місцевих і регіональних рад, сільських, селищних, міських голів, інші форми добровільного об'єднання органів і посадових осіб місцевого самоврядування тощо);

2) *інвестиційний* - спільне фінансування проектів і програм місцевого розвитку в межах міжбюджетних трансфертів, а також на засадах залучення грантів на підтримку ініціатив з місцевого розвитку;

3) *фінансовий* - акумулювання коштів для реалізації спільних проектів в районних бюджетах місцевого самоврядування згідно з положеннями статті 66 Бюджетного кодексу України.

4) *організаційно-інформаційний* - обмін позитивним досвідом (зокрема, через створення веб-порталів і інтернет-форумів місцевого самоврядування, інформаційних центрів тощо);

5) *координаційний* - узгодження діяльності органів місцевого самоврядування громад щодо вирішення спільних проблем місцевого розвитку;

6) *організаційно-економічний* - утворення підприємств комунальної власності для вирішення спільних проблем, наприклад, утилізації сміття, промислових, будівельних, інших відходів; створення акціонерних товариств, засновниками яких від імені територіальної громади виступають органи місцевого самоврядування, а прибуток розподіляється відповідно до внеску кожного учасника;

7) *організаційно-кадровий* - створення регіональних центрів інформації та навчання із залученням волонтерів - спеціалістів з місцевого розвитку та стратегічного планування з метою підготовки активістів громад, забезпечення правової просвіти; інші інструменти соціальної мобілізації.

На сьогодні в Україні реалізується декілька міжнародних програм щодо підтримки місцевих ініціатив та ММС. Зокрема, «Муніципальна програма врядування та сталого розвитку ПРООН в Україні», а також Швейцарсько-український проект «Підтримка децентралізації в Україні» DESPRO. Позитивний досвід окремих громад в Україні, які успішно реалізували конкретні проекти розвитку за рахунок залучених або власних ресурсів, доводять, що передумовами сталого розвитку на місцевому рівні є, перш за все, зацікавленість сільських, селищних, міських голів і депутатів місцевих рад, а також активістів громад у нововведеннях; згуртована ініціативна громада; ефективне використання наявних

економічних ресурсів на засадах проектного управління, вироблення власної стратегії розвитку; впровадження інновацій.

Висновки. 1. Потреба у взаємодії територіальних громад первинного рівня (села, селища, міста) зумовлена як необхідністю представлення інтересів цих громад на регіональному рівні місцевого самоврядування, та і доцільністю об'єднання локальних ресурсів з метою забезпечення сталого розвитку територій. 2. Опосередкованою формою взаємодії територіальних громад, що забезпечує врахування інтересів окремих громад при плануванні розвитку районів і областей є представницька демократія - районні та обласні ради, які представляють інтереси громад первинного рівня та є елементами (суб'єктами) системи місцевого самоврядування.

3. Традиційною формою взаємодії територіальних громад первинного рівня є добровільні об'єднання - асоціації органів місцевого самоврядування, а також різноманітні інституціоналізовані та неінституціоналізовані механізми співпраці, що зазвичай позначаються терміном міжмуніципальна співпраця (ММС), а з огляду на відсутність поняття «муніципальний» в чинному законодавстві можуть бути визначені як «партнерство громад». Міжмуніципальна співпраця (ММС), *по-перше*, є формою активної участі територіальних громад у забезпеченні сталого розвитку територій і механізмом конструктивної взаємодії суб'єктів місцевого самоврядування щодо вирішення спільних проблем. *По-друге*, ММС сприяє ефективному використанню ресурсного потенціалу села, селища, міста, мобілізації наявних економічних ресурсів для досягнення пріоритетів розвитку, визначених спільно з іншими територіальними громадами - партнерами. *По-третьє*, ММС є альтернативою укрупнення територіальних громад з метою забезпечення їх самодостатності і дієздатності при вирішенні місцевих проблем. Партнерство громад здійснюється через різноманітні механізми: організаційно-інституційний, інвестиційний, організаційно-інформаційний, організаційно-економічний, фінансовий, координаційний, організаційно-кадровий тощо.

Використані джерела інформації:

1. Що має знати депутат місцевої ради. Книга 3. Бюджет і бюджетний процес на рівні місцевого самоврядування в Україні [Текст]: навч. посіб.
2. / І. П. Лопушинський, Ю.С. Гаврилюк, А.М. Странніков, Л.Б. Грицак, О.Г. Солонтай // Ін-т політ. освіти, Фонд К. Аденауера. - К.: ІПО, 2011. - 292 с. - Бібліогр.: с. 293. - ISBN 966-7863-62-Х.
3. Основи сталого розвитку територіальної громади [Текст]: навч. посіб./ Авт. кол.: І.Р. Залуцький, Р.Л. Брусак, Б.М. Шевчук та ін. // За заг. ред. І.Р.Залуцького. – К.: НАДУ, 2008. – 64 с. - Бібліогр.: с. 63-64.
4. Участь громадськості у забезпеченні сталого розвитку територіальної громади [Текст] : наук.-метод. розробка / кол. авт.: А.Й. Серант [та ін.] // За заг. ред. П.І. Шевчука, А.Й. Серанта; Упр. організації фундамент. та приклад. дослідж., Львів. регіон. ін-т держ. упр. - К. : НАДУ, 2009. - 72 с. : рис., табл. - (Бібліотека слухача НАДУ. Організація місцевого самоврядування). - Бібліогр. у кінці розд.
5. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні». Нормативні документи з урахуванням останніх змін в редакції станом на 28.04.2010 р. [Текст]: Довідкове вид. / Суми: Вид. ФОП Соколик Б.В. - 68 с. - ISBN 978-966-454-085-5.

6. Державне будівництво і місцеве самоврядування в Україні: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. С. Г. Серьогіної. - Х.: Право, 2005. - 256 с. - ISBN 966-8467-28-0.
7. Конституція України: Офіц. видання. Станом на 1 березня 2011 року. - К.: Центр учбової літератури, ВМГО "Український молодіжний правничий союз", 2011. - 96 с.
8. Бюджетний кодекс України від 08.07.2010 № 2456-VI. / Відомості Верховної Ради України. - 24.12.2010 - 2010 р. - № 50-51. - стор. 1778. - стаття 572.
9. Організаційні засади функціонування місцевого самоврядування в Україні: [Моногр.] / Ю.О.Куц, С.В.Болдирев, А.Є.Тамм; За заг. ред. доц. Ю.О.Куца. – Х.: Вид-во ХарPI НАДУ «Магістр». – 2004. – 180 с.
10. Муніципальне право України [Текст] : підручник / за ред. В.Ф. Погорілка, О.Ф. Фрицького. - К. : Юрінком Інтер, 2006. - 592 с. - ISBN 966-667-191-3.
11. Закон України від 30.08.2010 № 2491-VI «Про внесення змін до Закону України "Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів". // Офіційний вісник України від 13.09.2010. - 2010 р. - № 67.
12. Конституційне право України [Текст] : підручник для студ. вищ. навч. закладів / Л.К. Байрачна, В.С. Журавський, В.П. Колісник та ін.; За ред. Ю.М. Тодици, В.С. Журавського ; М-во освіти і науки України, Нац. юридич. акад. ім. Я. Мудрого. - Київ : Ін Юре, 2002. - 544 с. ; 20 см. - ISBN 966-8088-38-7, с. 506-507.
13. Закон України від 16.04.2009 № 1275-VI «Про асоціації органів місцевого самоврядування». /Офіційний вісник України. - 09.06.2009 - 2009 р. - № 40. - стор. 7. - стаття 1345.
14. Бодрова І. І. Організаційно-правові питання діяльності асоціацій місцевих рад України. / Дис. канд. юрид. наук: 12.00.02 «Конституційне право». І.І.Бодрова. - Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. - Х., 2002. - 214 арк. - Бібліогр.: арк. 192-214.
15. Аспекти взаємодії територіальних громад та органів місцевої виконавчої влади агломерації задля спільного економічного розвитку [Електронний ресурс] / І.Л. Парасюк // «Ефективна економіка»: ел. наук. фахове видання. – 2010. - №10. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.economy.nayka.com.ua/index.php?operation=1&iid=358>.
16. Посібник з розвитку громад : практ. порадник для небайдужих / Л.О.Єльчева, І.М.Ібрагімова та ін. // Редкол.: Н.Балдич, А.Дуда, О.Галицька, Л. Єльчева та ін. - К. : ЛАТ&К, 2007. - 458 с. : фотогр., табл. - (Демократизація України: програма малих проєктів). - Бібліогр.: с. 451-455. - ISBN 966-2944-11-7.
17. Сталий розвиток суспільства [Текст]: навч. посібник / А.П. Садовенко, В.І.Середа, Л.Ц.Масловська. //АМУ. - К.: ТОВ „Компанія ВАІТЕ”. - 2009. - 239 с. - Бібл.: с.239-240.
18. Демчишен В. В., Толкованов В. В. Про деякі аспекти розвитку міжмуніципального співробітництва як інноваційного інструменту в реалізації державної регіональної політики в Україні [Текст] / В. Демчишен, В. Толкованов // Віче : Теоретичний і громадсько-політичний журнал. - 2010. - N 24. - С. 6-9.

Рецензент: Юзефович В.В., к.держ.упр., доцент